

УКРАЇНСЬКИЙ ВІРШ КІНЦЯ XVI – ПОЧАТКУ XVII СТОЛІТТЯ: МАРКУВАННЯ ПЕРСПЕКТИВИ

Стаття присвячена дослідженню функцій українського вірша кінця XVI – початку XVII ст., з-поміж яких вирізняється його скерованість на досягнення вічних істин, а також на повноту земного людського обов'язку й особистого покликання, що зумовлює окремішню, супровідну і “ключову”, роль віршованого тексту.

Ключові слова: геральдичний вірш, духовна традиція, образ дороги, Острозька Біблія.

Bohdana Krysa. Ukrainian versification at the turn of the 17th century: Mapping out the prospects

This article explicates the functions of Ukrainian poems written at the turn of the 17th century. In view of this, the author points at their usage as a vehicle for grasping the timeless verities as well as the plenitude of human obligations and vocations. All this makes for self-sufficing, concomitant and key role of the verses.

Key words: heraldic verse, spiritual tradition, motif of the road, Ostroh bible.

Над розпізнаними ознаками раннього українського вірша домінує часовість. Якщо новітня поезія – це теперішній час, зупинена мить, то давні віршовані тексти – знаки безупинного проминання й поминання, долання відстані, наближення до мети. Можливо, лише часова й понадчасова грані різних періодів віршування й надаються до зіставлення? Однак усе набагато складніше, і спокуса робити подібні зіставлення так само небезпечна, як і спроба відмовити давнім віршам у прив'язаності до місця чи у спроможності “співати з їхнього власного спокою” [3, 42].

Відмінностей чимало, а теза про інакшість давньої віршованої мови, попри всю свою очевидність, щоразу потребує нових аргументів і нових означень. Тому й закрадається думка, що це залежить не лише від нашого сприйняття й уміння інтерпретувати, а й від того, що існують якісь самоохоронні глибини вірша, котрі допускають різні способи прочитання, та не допускають їх абсолютизації.

У кожному випадку відбувається накладання нових означень на раніше усталені, і вони співіснують між собою в межах певної альтернативи. Сумнів, скажімо, у тому, що силабічний вірш постає з кількості складів у рядку, з особливостей наголосів і рим приводить до тлумачення внутрішньої структури силабічного вірша як аналога музичної форми [8, 131 – 134]. Але й перше, і друге залишається актуальним. Перше – через свою очевидність, друге, вибудоване на незмірно більшому вслухуванні у вірш, – завдяки тій дослідницькій перспективі, яку воно відкриває. Та й відстань між цими чи іншими означеннями вбирає чимало здогадів і припущень, здатних стати початком окремої розмови. Двомова мислення й поезії справді довга [3, 42]. І відбувається за реальних обставин, завжди інших. Коли М. Возняк акцентує на тому, що історія давньої української літератури – це “історія умових настроїв” [2, 1], то за найкращу ситуацію, при якій давні вірші мали б стати предметом глибшої розмови, легко прийняти адекватний мисленнєвий настрій. Пригадавши, як часто М. Возняк, характеризуючи “старі” вірші, вдається до неґації, можна припустити, що ці віршовані тексти стоять поза межами розмови про поезію. Тим часом мислення щодо поезії не мусить бути тим, що лише ззовні, себто певним підходом і тлумаченням. Давні вірші засвідчують власне таке співвідношення мислення і поезії, яке було способом і формою їх самоіснування. Мислення превалює, однак вірш не перестає бути віршем, заховуючи в собі й “немовлене”, і “непрочитане” як підставу продовження “двомови”.

Явище часовості пов'язане передусім із темпоральністю віршованої мови, з ритмічністю української силабіки. Попри те, мисленнєвий настрій, викликаний відчуттям часу, має особливу палітру, яка визначає різні перспективи потоку буття. Перша з цих перспектив постає на основі емоційного переживання християнської історії в її, так би мовити, символічному, писемному вимірі. Як свідчить один із ранніх анонімних віршів, кожна буква алфавіту зосібна і всі разом співвідносяться з дорогою спасіння:

- А. Аз єсмь всему мѣру свѣт,
- Б. Бог єсмь прежде всѣх вѣк,
- В. Вижу всю таину челоуѣческую,
- Г. Глаголю же вам, сыном челоуѣческим:
- Д. Добро єсть вѣрующим в имя моє,
- Є. Єсть гнѣв мои на грѣшники... [7, 59]

Ще промовистіша в цьому плані “Хронологія” Андрія Римші. За дванадцятьма місяцями року згадано дванадцять подій Старого Заповіту. І якщо християнський гуманізм у європейських середньовічних літературах виявлявся в пов'язаності гебрейської, грецької і латинської філології, то в Андрія Римші тріаду становлять церковно-слов'янська, гебрейська і “проста” мови, які засвідчують універсальність Святого Письма та його відбиток на щорічному циклі:

Месяца номерія, по-гебрейську маргеусам, просто грудень
Жидам свято уставил тут царь Єровоам,
Мы о свои не дбаєм, не велми добро нам [7, 67].

Зануреність у Письмо – це своєрідний ритуал мислення, проявлення іманентності часу, ритм якого підпорядковує собі множинність назв на позначення послідовності не лише проминань, а й повторень.

З іншої, помітно ширшої перспективи, яка стосується всіх, начитаних і не дуже, основним виміром часовості стає моральність людського життя, незалежного від принад і стихій світу, в ім'я досягнення вічного життя. Найпоследовніше цей погляд викладає о. Віталій:

Бѣжи, христолюбче, мира окаянънаго,
Яко измѣнънаго и непостоянънаго [7, 186].

І ось для періоду кінця XVI – початку XVII ст., який із легкого пера М. Грушевського дістав назву першого українського відродження, особливої виразності набуває ще одна перспектива – наповненість короткочасного людського життя такими вчинками, які мали б непроминальне надчасове значення. У цьому сенсі український вірш, попри інші свої функції, маркує шлях духовного поступу, суголосний найгострішим потребам часу.

Розуміння того, що поезія і проза – два різні види висловлювання, належить до середньовічної стилістики [4, 170]. Два вірші Герасима Смотрицького, якими відкриваються й “замикаються” передмови до Острозької Біблії, засвідчують ту саму стилістику, себто розрізнення віршованого і прозового текстів, стилістику, що надовго прижилася в українському письменстві¹.

Невідомо, наскільки усвідомлював Герасим Смотрицький причетність до традиції, яку започаткував Кирило-Костянтин Філософ, відкриваючи своє

¹ Тим часом співвідношення “проза-вірш” розглядалось лише в одній спеціальній студії [1].

“Учительне Євангеліє” віршованим “Прогласом”, але прецедент існував. І хоча ідеї “Прогласу”, зокрема містицизм літер, виявилися в українській поезії на повну силу значно пізніше, однак певну спробу наслідування легко припустити.

Князь Костянтин Острозький постає у віршах Герасима Смотрицького у славі свого дому, що є “заплатою” за його перемогу над “полками різних супостатів” і за розгін “драпіжних вовків”. Острозька Біблія, “непобѣдимо оружїє, острѣйшее меча обоюдостра”, – стає знаком часу – “въ время рати потреба дати”. І знаменує новий етап протистояння: зі своєю Біблією в руках. Вірш “Зри сія знаменія, княжате славного”, один із перших взірців геральдичного жанру, розвиває тему сумірності між зоровим образом княжого герба та діяннями князя. Це той різновид геральдичного вірша, що стає власне рефлексією “на герб” і “розв’язує” мотиви, які замикає в собі зображення.

Кожний геральдичний елемент породжує розлогу ампліфікацію, окреслюючи тло, на якому образ князя К. Острозького однаково легко вписується й у тогочасне життя, й у велику історію українського християнства. Недарма сучасний перекладач Острозької Біблії о.-др. Рафаїл Турконяк називає цей вірш поемою [5, 7]. Закликаючи читача вдивлятися у “знаменія”, Герасим Смотрицький подає свою авторську візію постаті К. Острозького, дивуючи тонкими переходами візійного сюжету й вишуканим ритмічним рисунком, на який він накладається.

Не менш цікавий і другий вірш, що починається словами “Всякого чина православний читателю”. Концепційна домінанта тексту – єдність духовної традиції, яку в нових часах уособлює князь. Тут виразно звучать давньоруські мотиви, зокрема зі “Слова о законі і благодаті” митрополита Іларіона. Рядки “сподобил убо нас аще и напоследок лѣтом, познати волю твою с благим отвѣтом” – виразна алюзія до образу “останньої одинадцятої години” у “Слові” митрополита Іларіона, що показує час приєднання до християнського світу. Загальна панорама релігійного відродження вибудовується як аналогія між минулим і сучасним:

Прежде бо Великий Владимир крещеніем просвѣтил,
Всю землю рускую благоразумѣем освѣтил,

І слал послы избранны да увѣдят явѣ,
В коей церкви уставы к Божіей славѣ.

Зразумѣють достойны сих послѣдовати
И на лѣта вѣчныи потомству подати [5, 25].

Вірші Герасима Смотрицького об’єднує мотив дороги та обставин, які передували появі цієї книги. “Зри сія знаменія...” – буквальный сенс і спосіб “провадження” читача за знаками княжої присутності, слідами його чеснот – “да им явит нам душеспасны стезя”.

Славна Острозька подія розглядається як акт спасіння, справді буквально, себто буквами, друком засвідчивши, що “рукописаніє” гріхів наших розірвано на хресті. Цікаво, що найактуальніші мотиви віршів перегукуються з текстами двох передмов: із першою – від імені князя К. Острозького і з другою – передмовою Герасима Смотрицького. Основою такого перегуку стає передусім образ немилосердних ворогів, вовків несамовитих, люті яких можна протиставити лише духовну зброю. Кожна з передмов по-своєму деталізує і тлумачить цей образ. Словами князя Костянтина Острозького: “Богом засаджений виноградник обскубує кожний, хто йде дорогою, тому що знищена огорожа – і на ньому

(винограднику. – Б.К.) пасеться дикий осел, і його погриз лик польовий” [5, 11] (пер. о.-др. Рафаїла Турконяка). Герасим Смотрицький пише про “великий полумінь підступних і багатоголових ересей, що поволі в часі, хульно виступають проти церковних передань з одного на друге, що аж до голови Церкви прийшли, відновлюючи всі давні ересі своїх начальників” [5, 19].

Ще один ключовий мотив доносить до нас третя строфа першого вірша: “Иже не свыше щепится, сіе искоренится”. Нащеплений згори, себто від Бога, за К. Острозьким, означає “основне правило його діяння – чинити згідно з бажанням всесильного Бога, щоб сповнилося Писання”. Герасим Смотрицький конкретизує цей мотив різними практиками сприймання Святого Письма. Від Ісуса Христа: досліджувати Писання і знаходити в ньому вічне життя. І від лукавого світу, здобиччю якого стають ненавчені і не утверджені: “Вранці приступили до господнього закону, а ввечері вже учителями називатися хочуть”. “Галузка, нащеплена згори”, досліджує писання [5, 15]. У цьому контексті “побожний князь” сприймається як власне така галузка. Особливо, коли зважити на його розповідь про процес приготування до перекладу, про пошуки найповнішого й перевіреного джерела, а також на його наполягання, взявши “ключ совісті з вірою”, перечитати передмову Герасима Смотрицького, котру він трактує як двері, що ними треба входити до світу Біблії. Зі свого боку Герасим Смотрицький зазначає, що передмова до Святого Письма, яка може комусь здатися дивною річчю, викликана потребою часу.

Об’єднує вірші з прозовими вступами образ дороги, котрою Герасим Смотрицький воліє йти разом зі своїм читачем – співмандрівником (сверстником), навчаючи його й утверджуючи, щоб він не попався на вудку обману. Віршоване звернення до читача в цьому контексті – узагальнення всього, що було сказано раніше. І рядок “Прозрѣнъ бо естъ домъ сеи от Бога в началѣ” – це наслідок князевої чесноти – сповідання апостольської заповіді “Постійно держи в серці початок Премудрості”. Отже, вірші, якими відкривається Острозька Біблія, стають не лише маркувальними знаками на шляху духовного поступу, а й ствердженням досягнутого “початку Премудрости” в образі дому й особи Костянтина Острозького.

Характерну супровідну функцію віршів засвідчує книга “Лѣкарство на оспалый умысел чоловѣчий, а особливе на затвердѣлые сердца людскіе, заведеные свѣтом альбо якими грѣхами”, котру пов’язуємо з іменем Дем’яна Наливайка, автора віршів та найімовірнішого перекладача двох уміщених тут “Слів” Івана Золотоустого.

Звертає на себе увагу настроєва відмінність між віршами Дем’яна та “Словами” Івана Золотоустого: виразно мажорний настрій острозького поета щодо світу як терену людських звершень і виразно мінорний настрій візантійського проповідника щодо людських гріхів, зумовлених стихіями цього ж світу. Якщо розглядати вірші Дем’яна Наливайка поза контекстом книги, то власне лік “на оспалый умысел чоловѣчий” легко шукати в активній праці книжника, що хоче використати кожену земну хвилину, протиставляючи вічності дорогоцінний час свого життя, його “оком’нення”. Цей діяльний аспект людського призначення прочитується в інших віршах поета, даючи підставу говорити про ренесансно-раціоналістичний, тобто західний характер його творчої постави. Проте книжка “Лѣкарство на оспалый умысел чоловѣчий” у своїй структурно-композиційній цілості засвідчує інше – повноту сприйняття покайних мотивів як основи морального християнського життя. Зрештою, цікаво, що в тому різновиді геральдичного вірша на честь княжат Острозьких, яким відкривається ця книжка, заакцентовано поєднання лицарства (як змагання з обставинами) і побожності (як прийняття обставин). У прозовій “Передмові до чительника”

Дем'ян наголошує на “омиванні гріхів” слізьми-плачем, і сам Іван Золотоустий постає серед тих, які плачуть над людськими гріхами, – Самуїла-пророка, Ісаї, Єремії, а висока оцінка пов'язана насамперед із тим, що його “всѣ писма нариканья и плачу наполнены” [6, III с. зв.]. Отож плач трактується як ліки на розум і серце.

Словом, почесний ескорт віршів в українських книгах кінця XVI – початку XVII ст. незмінно пов'язаний із функцією скерованості, з маркуванням дороги до досягнення духовних вершин. Вірш стає ключем, що відмикає зміст книги, стає початком Премудрості, яку зберігає доти, доки його читатимуть, як це бачимо в Острозькій Біблії. І тоді, коли вірші безпосередньо не пов'язані зі змістом книги, наприклад, у “Лѣкарстві на оспалий умисел чоловічий”, їх скерованість щодо духовного поступу стає ще виразнішою – вони поєднують традицію з потребами часу, який прислухається до цієї традиції.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Борисенко К.* Явище синкретизму поезії та прози в українській літературі барокової доби: Автореферат дис. ... канд. філол. наук. – Харків, 2003.
2. *Возняк М.* Історія української літератури. – Львів, 1921. – Т. II.
3. *Гайдеггер М.* Дорогою до мови / Пер. з нім. В. Кам'янець. – Львів, 2007.
4. *Куриціус Е.Р.* Європейська література і латинське середньовіччя / Пер. з нім. А. Онишко. – Львів, 2007.
5. *Острозька Біблія.* Вступи, гравюри, дослідження. – Т. 77. – Львів, 2005.
6. *Передмова до чителника // Лѣкарство на оспалий умисел чоловічий...* – З друкарнѣ Острозкоє. – 1607.
7. *Українська поезія.* Кінець XVI – початок XVII ст. – К., 1978.
8. *Цалай-Якименко О.* Функціональна ритміка // Київська школа музики XVII ст. – К. – Львів – Полтава, 2002.

Руслан Ткачук

ІПАТІЙ ПОТІЙ ТА УНІОНІСТИКА НА МЕЖІ XVI – XVII СТ.

У статті розглянуто суспільно-культурну діяльність та літературний доробок полеміста-уніата кінця XVI – початку XVII ст. На основі текстуального аналізу прозових творів, гомілетичної спадщини, епістолярію Іпатія Потія охарактеризовано особливості його індивідуального стилю полемізування, приналежність до художньої культури раннього бароко.

Ключові слова: полемічний трактат, казання та гомілії, епістолярій, риторика, персвазія.

Ruslan Tkachuk. Ipatiy Potiy and the Uniat theology at the turn of the 17th century

The paper deals with social and cultural activities as well as with the corpus of polemic works written by Ipatiy Potiy, a famous polemicist of the turn of the 17th century. The precise analysis of Ipatiy Potiy's prose works, homiletic texts, and letters made it possible to outline the distinctive features of his polemic approach, and thus to show his allocation in the context of Early Baroque.

Key words: polemic treatise, legend, homily, epistolary heritage, rhetoric, persuasion.

Відтинок часу із 1595-го по 1613-й рр. дослідники небезпідставно окреслюють як “Потієву добу”, а церковне об'єднання в Бересті називають “Потієвою Унією” [6, 13]. К. Студинський зазначав, що Берестейська унія вистояла в надзвичайно складному протистоянні з православною спільнотою як Речі Посполитої, так і за її межами тільки завдяки наполегливості та самозреченню однієї людини – Іпатія Потія [19, 11]. Енергійність цієї постаті дивовижна: “Потій – всюди там, де видно пролом у мурах фортеці; він владика, державний муж, промовець,